

УДК 338.23

**ШВЕЦЬ**

*Ірина Борисівна*

*доктор економічних наук, професор*

[irina\\_shvets13@ukr.net](mailto:irina_shvets13@ukr.net)

**ХАДАРЦЕВ**

*Олександр Валентинович*

*асистент*

[alexkhadarcev@ukr.net](mailto:alexkhadarcev@ukr.net)

## **ВПЛИВ ЧИННИКІВ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ**

## **IMPACT OF BEHAVIOR FACTOR OF ENTITIES ON STATE RESOURCES SAVING POLICY**

*Стаття присвячена дослідженню чинників що впливають на поведінку суб'єктів господарювання у ресурсозбереженні. Розглянуто механізм причинно-наслідкового зв'язку внутрішніх і зовнішніх мотивів. Сформовано підходи щодо їх систематизації та ієрархію даних чинників. Запропоновано шляхи практичного застосування результатів дослідження при формуванні політики ресурсозбереження.*

*Статья посвящена исследованию факторов, которые влияют на поведение субъектов хозяйствования в ресурсосбережении. Рассмотрен механизм причинно-следственной связи внутренних и внешних мотивов. Сформированы подход к их систематизации и иерархия данных факторов. Предложены пути практического применения результатов исследования при формировании политики ресурсосбережения.*

*The present article dedicated to the research of the factors that influence the behavior of economic entities in resources saving. The mechanism of causation internal and external reasons. The approaches to their organization and hierarchy of these factors formed here. There made the ways of practical application of research results in policy of resources saving.*

**Ключові слова:** ресурсозбереження, суб'єкт господарювання, політика ресурсозбереження, методи та інструменти ресурсозбереження

**Ключевые слова:** ресурсосбережение, субъект хозяйствования, политика ресурсосбережения, методы и инструменты ресурсосбережения

**Keywords:** resources saving, an entity, resources saving policy, methods and tools of resources saving

## ВСТУП

Побудова ефективної державної політики ресурсозбереження вимагає ґрунтовного теоретико-методологічного забезпечення. Економічні тенденції розвинених країн і навіть країн, що розвиваються, переконливо свідчать про зміну господарського світогляду і пріоритетності мети – від максимізації насичення потреб і безмірного споживання, до раціонального господарювання і забезпечення існування майбутніх поколінь. Ресурсозберігаючий розвиток стає запорукою довготривалості і успіху як для бізнесу, так і суспільства, країни. Проте дану тезу в повній мірі важко застосувати до України. Ресурсозбереження в Україні реалізується недостатньо активно, стосовно чого дослідники наводять багато проблем і недоліків. Здійснення заходів щодо раціонального споживання ресурсів, та підвищення ефективності їх використання, тісно пов'язано з впливом чинників зовнішнього і внутрішнього середовища кожного окремого суб'єкту господарювання. При цьому, ресурсозбереження набуває настільки необхідної актуальності для окремого суб'єкта, наскільки воно здатне забезпечити досягнення кінцевої мети, або принаймні усунути перешкоди чи сприяти її досягненню. Завданням державної економічної політики в цілому є забезпечення сталого і гармонійного розвитку економічного середовища України, але з урахуванням національних інтересів та потреб суспільства: гідного рівня життя, усунення соціальних дисбалансів, політичної стабільності, економічної і екологічної безпеки, тощо. Тому ефективність методів та інструментів ресурсозбереження цілком залежить від того, наскільки вони будуть здатні забезпечити істотну мотивацію для суб'єкта господарювання, з урахуванням форм та методів впливу. З іншої сторони, виявлення закономірностей мотивації, дозволить підвищити ефективність формування політики ресурсозбереження, що дозволить оптимізувати бюджетні видатки, та раціонально використовувати суспільні і державні засоби. Ресурсозбереження досліджується як у мікроекономічному аспекті

(вплив на діяльність підприємства) так і мезо-, і макроекономічному аспектах (значущість для економіки території і регіону, роль у розвитку держави). Зокрема Б.М. Андрушків, Ю.Я. Вовк, І.П. Вовк, М.А. Вознюк, І.В. Островський, І.М. Сотник у своїх працях детально висвітили теоретичні засади ресурсозбереження, О.М. Масліченко, О.В. Мірошніченко та І.С. Мурашко аналізували особливості активізації ресурсозбереження, Н.О. Кондратенко розглядала структуру і окремі складові політики ресурсозбереження.

Незважаючи на значний обсяг досліджень і напрацювань, у зв'язку із різноманітністю наукових поглядів, існують розбіжності та переплетіння у дефініціях: що саме відноситься до мотивів, стимулів, умов, методів та інструментів ресурсозбереження, тощо. Відповідно недостатньо розкритим є сам механізм зв'язку між окремими мотивами, стимулами, умовами і чинниками внутрішнього і зовнішнього середовища ресурсозбереження – завжди залишаються питання «що?», «чому?» і «як?» впливає на конкретні дії стосовно ресурсозбереження, а отже й визначає його результат. На нашу думку, механізм зв'язку формується у відповідності із ієрархічною систематизацією чинників мотивації ресурсозбереження.

## **МЕТА РОБОТИ**

виявити механізм і систематизувати зв'язок чинників що впливають на поведінку суб'єкта господарювання стосовно ресурсозбереження, виявити практичне застосування даних напрацювань при формуванні політики ресурсозбереження.

## **МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Методологічною та інформаційною основою роботи є наукові праці, та матеріали періодичних видань (у тому числі й Інтернет-ресурси), а також дані статистичних спостережень. При проведенні дослідження використано методи наукової абстракції та порівняння, структурно-логічний аналіз, метод індукції причинно-наслідкового зв'язку, наукового синтезу.

## **РЕЗУЛЬТАТИ**

Ресурсозбереження пов'язано практично з усіма аспектами діяльності суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності – виробничою, фінансовою, комерційною, інвестиційною, управлінською, правовою, інвестиційною, інноваційною, екологічною тощо. Кожний суб'єкт господарювання спрямовує свої дії на досягнення власних цілей і задоволення економічних інтересів, для чого намагається максимально використати наявний потенціал та конкурентні переваги, задля отримання у підсумку кінцевої мети – прибутку. І. Вовк та О. Погайдак [1, с. 322] доводять що прибуток хоч і залежить від ефективності використання ресурсів, проте не може бути узагальнюючим об'єктивним показником ресурсозбереження, оскільки на його формування вихідне значення має ринкова кон'юнктура. Проте специфіка якраз і полягає в тому, що прибуток будучи функціональним результатом ресурсовикористання, стохастично є саме фактором впливу. Прийняття рішення щодо впровадження заходів ресурсозбереження корелюється із очікуваним впливом на прибуток, тіснота зв'язку даної кореляції впливає на рівень і масштаб ресурсозбереження. Також узагальнюючим чинником, що впливає на поведінку суб'єкта господарювання є повнота дотримання в економічному середовищі принципів господарювання (згідно Господарського Кодексу України), зокрема:

- забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;
- свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;
- вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;
- обмеження державного регулювання економічних процесів.

О.М. Масліченко [2, с. 104] доводить, що активізація ресурсозбереження є неможливою без цільової державної підтримки стосовно формування ефективного економічного середовища: вдосконалення нормативно-правового забезпечення, фінансових і фіскальних преференцій, державних гарантій інвестиціям, забезпечення конкурентного середовища,

удосконалення цінової політики, тощо. Тому правомірно вважати, що для суб'єкта господарювання першочергова значущість ресурсозбереження полягатиме в наступному:

1. Як ефективний засіб досягнення головної мети господарювання – прибутку (за рахунок мінімізації витрат, збільшення доходів, зростання конкурентоспроможності, зміцнення ринкових та суспільних позицій, тощо).

2. Як ефективний засіб забезпечення незалежності, самостійності і систематичності господарської діяльності (за рахунок зростання гнучкості техніко-технологічної системи, диверсифікації ресурсного забезпечення, оптимізації виробничих і господарських операцій, тощо).

Чим вищою буде значущість ресурсозбереження порівняно з іншими засобами господарювання, тим більшими будуть інтерес і активність в даній сфері суб'єктів господарювання. Підтвердження такого підходу правомірно вбачати в принципах сталого розвитку підприємства, які наводять О.В. Мірошниченко та І.С. Мурашко [3, с. 60]: системності, адаптивності, ресурсозбереження, раціонального використання ресурсів, гнучкості, цілісності та цілеспрямованості. Дані принципи є агрегованим відображенням сучасних вимог розвитку, і є характерними не лише для окремого суб'єкта господарювання, а й для економічної системи будь-якого рівня ієрархії – території, регіону, держави.

Окремим елементом, що відіграє ключову роль, є управління ресурсозбереженням, в усіх його аспектах. На ньому сконцентрована увага багатьох дослідників, оскільки саме через тип, методи, способи і інструменти управління, безпосередньо приводиться в дію механізм ресурсозбереження. При цьому, категорія управління ресурсозбереженням характеризується особливостями, що неоднозначно проявляються на різних рівнях адміністративно-економічної ієрархії. По-перше воно є функціональним відображенням концептуальних основ економічної діяльності суб'єкта господарювання [4], а отже свідчить про широту світогляду на ресурсозбереження та враховує індивідуальну специфіку. По-друге – є

інструментом поєднання об'єктивно-суб'єктивних суперечностей що виникають в усіх сферах господарювання, і на всіх рівнях економіки. По-третє – є формою виразу економічної свободи права власності (знову ж таки з особливостями для різних форм власності). По-четверте є показником «життєздатності» та компетентності самого суб'єкта управління стосовно досягнення поставленої мети і цілей. Перефразовуючи думку І.В. Островського [5, с. 184], правомірно сказати що управління є віддзеркаленням ідеології господарювання, а саме це якнайкраще характеризує значущість ресурсозбереження і з точки зору окремого суб'єкта господарювання, і з точки зору держави. Н.О. Кондратенко у своєму дослідженні [6] визначила логіко-структурний зв'язок, між системою управління ресурсозбереженням на рівні підприємства і ефективністю формування політики ресурсозбереження, що дає можливість зробити уявлення про закономірності і механізм мотивації ресурсозбереження. Здійснюючи порівняльний аналіз, слід зазначити, що методи управління ресурсозбереженням на підприємстві, на рівні регіону або держави трансформуються в методи і інструменти політики, зберігаючи в основному свою сутність. Тому чинники ресурсозбереження за способом дії правомірно згрупувати наступним чином:

- мотиви – мають, як правило, внутрішню спонукальну силу, що формуються під впливом як економічного, так і соціального, морального, етичного та психологічного світогляду;

- стимули – мають, як правило, зовнішню спонукальну силу, за рахунок сприяння задоволення власних економічних інтересів, або співпадання економічних інтересів зовнішнього середовища;

- необхідність/невідворотність – мають переважно зовнішню спонукальну силу, оскільки формуються під впливом об'єктивних тенденцій, обставин та умов розвитку економічного середовища (для невідворотності – на основі довготривалої перспективи та майбутніх прогнозів). Не завжди співпадає с поточними економічними інтересами, проте є виправданим з

погляду стратегії.

- примуси – мають зовнішню спонукальну силу, практично не відповідають економічним інтересам, оскільки можуть формуватися під впливом об'єктивних обставин, але проявляються через дії суб'єктів зовнішнього середовища, в першу чергу органів влади.

Звичайно такий поділ є доволі умовним, оскільки складно провести чітку межу між групами. Проте він дозволяє пояснити недостатню дієвість і ефективність як окремих інструментів ресурсозбереження, так і в цілому формування політики ресурсозбереження. У дослідженні колективу науковців під керівництвом Б.М. Андрушківа [7, с. 272-299] проаналізовано особливості застосування важелів економічної та моральної зацікавленості раціонального ресурсовикористання. При співставленні характеристик різних методів та інструментів підтримки ресурсозбереження (тарифна і податкова політика, лізингові операції, перфоманс-контракти, пільгове кредитування, політика субсидій населенню, тощо) з урахуванням як вітчизняного, так і закордонного досвіду, правомірно встановити загальні закономірності ступеневої залежності, послідовності застосування та результативності:

1. Відповідність «правилу ринку» – пропозиція «ресурсозбереження» ефективна і доцільна тоді, коли існує відповідний попит. Як вже зазначалось вище, якщо ресурсозбереження не є значущим для суб'єкта господарювання, то не слід очікувати на його істотну активізацію.

2. Об'єктивність відповідно існуючому економічному середовищу – напрями і методи ресурсозбереження повинні відповідати сучасним потребам стабільного функціонування і розвитку як суб'єктів господарювання, так і суспільства в цілому.

3. Адекватність передумовам та джерелам забезпечення – рівень цілей і завдань ресурсозбереження повинно відповідати доступності засобів щодо їх досягнення.

4. Ієрархічна структуризація дії (за охопленням, масштабами, очікуваними ефектами), яка може мати різний прояв. Заходи, методи та

інструменти ресурсозбереження у кожному конкретному випадку застосування носять неоднорідну спонукальну силу. Тобто недостатність прямих стимулів може «перекриватись» умовами «необхідності/невідворотності», відсутність мотивів – примусами. Аналогічно й у разі «вичерпання ресурсу» певної групи інструментів, виникає необхідність «підвищення рівня» вирішення проблеми ресурсозбереження. Правомірно сказати, що якраз у випадку, коли мотиви гармонізуються зі стимулами, і це відповідає об'єктивній необхідності досягається ефект «синергії», про який наголошує багато дослідників.

Враховуючи особливості сфер походження чинників ресурсозбереження та специфіку їх взаємодії, правомірно представити узагальнюючу декомпозицію згідно методики побудови піраміди Маслоу. Структуризацію мотивів за ієрархією піраміди Маслоу здійснювала у своєму дослідженні І.М. Сотник [8, с. 107]. Проте підхід І.М. Сотник полягає у характері мотивації за видами потенційних ефектів і результатів, інакше кажучи – яка складова ресурсозбереження є більш дієвою під впливом мотивів, стимулів економічних інтересів та ситуативних факторів. За нашим підходом акцент здійснюється на ресурсозбереженні як на видові і формі економічної активності вцілому, що є актуальним при формуванні державної політики.

Слід оговоритись стосовно проблематики дефініції. Вважаємо, що слід застосувати умовний термін «чинники поведінки щодо ресурсозбереження», оскільки (як вже зазначалось) важко провести чітку межу між мотивами і стимулами, а також необхідно зазначити що форма прояву (ефект дії) окремих інструментів ресурсозбереження теж тісно перетинається з мотивацією і стимулюванням (варіант – впровадити термін «важіль ресурсозбереження», як наводиться у Б.М. Андрушківа). Представлена на рис. 1 декомпозиція відображає рівень ієрархії чинників, яким керується суб'єкт господарювання при здійсненні ресурсозбереження, або навпаки при його «ігноруванні».





**Рис. 1. – Піраміда чинників поведінки щодо ресурсозбереження**

На нашу думку, склад чинників поведінки правомірно згрупувати у три категорії, за джерелами ефекту дії.

1. Підхід домінуючого суб'єктивізму. Незважаючи на суперечливість теорій економічної поведінки, стосовно переваг раціонального над психологічним (або навпаки), незаперечним є той факт, що будь-яке рішення приймає людина чи група людей, залежно від статусу та професійних обов'язків – власники, керівники, фахівці, держслужбовці, виконавці тощо. Прийняття рішення здійснюється під впливом об'єктивних чинників, але вихідним базисом є суб'єктивні потреби і пріоритети та особисті якості.

Суб'єктивні потреби і пріоритети визначають бажаний напрям і шляхи досягнення мети, особисті якості визначають рівень сприйняття об'єктивної реальності та ефективність руху. Суб'єкт господарювання у своїй поведінці щодо ресурсозбереження виходить з власних конкурентних переваг у конкретному економічному середовищі, покладається на власну інтуїцію (як це не дивно звучить), формує стратегію і визначає цілі для задоволення економічних потреб, керується економічними очікуваннями та рівнем економічної свободи настільки ефективно, наскільки це дозволяє його компетентність.

2. Підхід домінуючого об'єктивізму. Вплив об'єктивних чинників правомірно трактувати неоднозначно. З однієї сторони вони є результатом трансформаційних перетворень зовнішнього середовища, і їхня поява невідворотна. З іншої сторони вони є в певній мірі агрегованим наслідком діяльності сукупності суб'єктів господарювання, а отже є результатом причинно-наслідкового зв'язку чи «індукцією суб'єктивного». З позиції системності, ця категорія притаманна суб'єктивному керуванню, що й характеризує сутність державної політики ресурсозбереження. Але комплексна ефективність політики ресурсозбереження буде цілком залежати від «насиченості» та «гармонійності» переходу нижчих щаблів піраміди у вищі.

3. «Вища місія». Суб'єктивно полягає в усвідомленні наслідків свого існування і результатів життєдіяльності в аспекті забезпечення існування в майбутньому суспільства і людства в цілому. Об'єктивно – у виявленні потенційних масштабних або глобальних, негараздів, проблем, катастроф що несуть загрозу існування території, країні та навіть цивілізації.

Слід зазначити, що межі між категоріями доволі умовні, і залежать від специфіки сприйняття ефекту дії (що розглядалось вище).

Отримані результати правомірно використати при формуванні політики ресурсозбереження наступним чином.

По-перше, такий підхід дозволяє моделювати вплив причинно-

наслідкового та мультиплікативного зв'язку при визначенні форм і методів державного регулювання економічного середовища. Це ще раз доводить вимоги щодо системності і комплексності до заходів ресурсозбереження, та необхідності їх акцентування не з позицій загальної всеохоплюваності, а структурної конкретизації до потреб окремих видів економічної діяльності та територій: диференціацію прямих та непрямих методів, посилення державного (суспільного, громадського) контролю природних монополій чи навпаки сприянню конкурентному середовищу, жорсткого адміністрування або фінансово-економічної підтримки. В цьому сенсі актуальними є дослідження Я.А. Жаліла. Він робить висновки [9, с. 238-245] про суперечливість господарської системи в результаті трансформацій що відбулись: деформація ключових макроекономічних закономірностей, неадекватність макроекономічних індикаторів, «нетипова» реакція економічних суб'єктів на заходи економічної політики. На його думку «економіка зростання» ґрунтується на стратегіях розвитку насамперед великих компаній. Тобто, в аспекті даної проблеми, постає питання про дослідження такої категорії у національній економіці як «кластер ресурсозбереження», що буде сформований «прив'язкою» до підприємств, установ та організацій, які здатні бути «локомотивами» зростання національного доходу або зменшення суспільних витрат.

По-друге, дозволяє виявити який саме з ефектів буде отримано внаслідок дії певного інструменту ресурсозбереження, у конкретному середовищі та фактичному розподілу впливу чинників поведінки. І.М. Сотник узагальнила можливі прояви ефектів ресурсозбереження [10, с. 37]: форма, часовий лаг, кількісна вимірність, рівень керування, вид результатів, вид економії ресурсів, реципієнти, стадії життєвого циклу, тип ефекту. Тому цілком закономірним є як прояв неочікуваного ефекту від впровадження певного інструменту, так і нівелювання позитивного прояву одного ефекту негативним проявом іншого.

І по-третє державна політика ресурсозбереження повинна поступово

змінити свідомість суспільства від тенденцій вичікування і полягання на державу, як джерело вирішення всіх проблем, на формування раціонального економічного світогляду (у довгостроковому пріоритеті).

Звичайно, даний теоретичний підхід потребує ґрунтовного і тривалого емпіричного дослідження. Проте економічні тенденції останнього часу, дозволяють попередньо підтвердити таку позицію. Особливо це характеризує сфера енергоресурсів. Так істотне зменшення споживання природного газу у 2015 році (на 7,9 млрд. куб. м. порівняно з 2014 р.) за висновками експерта Ю. Корольчука [11] відбулось за рахунок падіння обсягів виробництва промисловості (в першу чергу хімічної), де споживання газу скоротилось удвічі. Але при цьому деякі представники влади вважають, що це свідчення ефективності господарювання, і що Україна «майже» позбулась залежності від домінуючого іноземного постачальника. В той же час, на субсидії (для відшкодування підвищення тарифів) планувалось спрямувати аж ніяк не менше 20 млрд. грн., які знову ж таки (за оцінками експертів) у підсумку будуть використані без істотного ефекту. Субсидії ніяк не сприятимуть реформуванню в енергетиці та комунальному господарстві [12]. Тому залишається нагальним питання щодо відходу від сьогоднішньої прихованої моделі патерналізму до інноваційного, ресурсозберігаючого розвитку усіх сфер національної економіки, як пріоритету спрямування державних коштів (тим більше що за даними Державної служби статистики України всього капітальні інвестиції у 2015 році за рахунок державного і місцевих бюджетів склали 18,5 млрд. грн. або 7,4%). Проте результати обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2012-2014 років [13, с. 5] дав вражаючий результат: 82,2% неінноваційних підприємств за причинами, що перешкоджали інноваційній діяльності, зазначили «немає вагомих причин здійснювати інновації», і лише 17,8% навели перешкоди, де першою є відсутність достатньої кількості вільних коштів.

## **ВИСНОВКИ**

Ефективне формування державної політики ресурсозбереження буде

неможливим як без урахування дії об'єктивних економічних закономірностей, так і без загальних тенденцій сукупного суб'єктивізму. Тому державна політика ресурсозбереження потребує зваженого підходу до вибору форм і методів здійснення, що перш за все полягає у розробленні її концептуального базису та наукового обґрунтування.

Необхідно змістити акцент у методології дослідження ефективності окремих методів і інструментів ресурсозбереження, встановленні причинно-наслідкових зв'язків «фактор-результат» у ресурсозбереженні, з прив'язкою до конкретних сфер економічної діяльності, виявити перелік найбільш вагомих чинників поведінки та еластичність зв'язку. В цьому сенсі необхідно дослідження закордонного досвіду не лише щодо процедурних можливостей імплементації, а відповідно до рівня суспільного-економічного розвитку та технологічного укладу.

Також і теорія і практика свідчать, що систематична активізація ресурсозбереження можлива лише тоді, коли державна політика у всіх своїх проявах буде нести невідворотній «меседж», що саме ресурсозбереження є базисом тривалого сталого розвитку, і здатне створити умови ефективного господарювання та забезпечити досягнення стратегічних цілей, на мікро-, мезо- і макрорівнях.

### Література

1. Вовк І. Особливості формування організаційно-економічного механізму ресурсозбереження в умовах соціально-економічної трансформації підприємств [Електронний ресурс] / І. Вовк, О. Погайдак // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2012. – Вип. 2(7). – С. 315-326. Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12vipetp.pdf>.

2. Масліченко О.М. Особливості управління ресурсозбереженням на підприємстві в сучасних умовах господарювання / О.М. Масліченко // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К.: КНЕУ, 2012. – Спец. вип.: у 2 ч., Ч. 2. – С. 97-105.

3. Мірошніченко О.В. Ресурсозбереження серед принципів забезпечення стійкого розвитку підприємства [Електронний ресурс] / О.В. Мірошніченко, І.С. Мурашко // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2014. – №2(12). – С. 58-62. – Режим доступу: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/n2.html>.

4. Вознюк М.А. Сучасні концепції ресурсо- та енергозбереження та наукові засади їх реалізації / М.А. Вознюк // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2015. – Вип. 1. – С. 303-312.

5. Островський І.В. Ресурсозбереження як чинник підвищення ефективності суспільного виробництва в умовах забезпечення розвитку в Україні / І.В. Островський // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність. – 2014. – №20. – С. 180-189.

6. Кондратенко Н.О. Методи формування сучасної ресурсозберігаючої політики регіональних економічних систем. / Н.О. Кондратенко // Економіка Крима – 2010. – №4(33) – С. 204-208.

7. Ресурсономіка: теоретичні та прикладні аспекти / Андрушків Б.М., Вовк І.П., Вовк Ю.Я., Паляниця В.А., Погайдак О.Б., Стойко І.І. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. – 456 с.

8. Сотник І.М. Аналіз складових мотивації ресурсозбереження в Україні / І.М. Сотник // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2009. – №1. – С. 104-111.

9. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. / Я.А. Жаліло – К.: НІСД, 2009. – 336 с.

10. Сотник І.Н. Систематизация экономических категорий ресурсосбережения как предпосылка развития ресурсосберегающих процессов / И.Н. Сотник // Механізм регулювання економіки. – 2005. – №2. – С. 28-45.

11. Первые итоги зимнего сезона на Украине: жизнь без российского газа [Електронний ресурс] / Deutsche Welle ([www.dw.com](http://www.dw.com)) – 2016. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/%D0%BF%D0% /a-19086702>.

12. Видатки на субсидії зросли у 10 разів [Електронний ресурс] / BBC News – 2015. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150820>.

13. Обстеження інноваційної діяльності в економіці України (за міжнародною методологією) за період 2012–2014 років (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України – Режим доступу: [http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat\\_u/2015/dop/11/dop\\_inn\\_2014\\_p.zip](http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/dop/11/dop_inn_2014_p.zip).